श्रमिक बालबालिकाहरुको शैक्षिक स्थिति

शिक्षाशास्त्र सङ्काय स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन

विषय अन्तर्गतको आंशिक आवश्यकता पूरा

गर्नका लागि तयार पारिएको

शोध-पत्र

शोधकर्ता

अमृता काफ्ले

परीक्षा रोल नं. २८०००२/०६७

त्रि.वि. दर्ता नं.: ६-१-१९-५-२००२

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७०

(पा.मू. ९३५) श्रमिक बालबालिकाहरुको शैक्षिक स्थिति - अमृता काफ्ले (२०७०)

श्रमिक बालबालिकाहरुको शैक्षिक स्थिति

शिक्षाशास्त्र सङ्काय स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन
विषय अन्तर्गतको आंशिक आवश्यकता पूरा
गर्नका लागि तयार पारिएको

शोध-पत्र

शोधकर्ता

अमृता काफ्ले

परीक्षा रोल नं. २८०००२/०६७

त्रि.वि. दर्ता नं.: ६-१-१९-५-२००२

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७०

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रिय विभाग अन्तर्गत पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभागकी छात्रा अमृता काफ्लेले मेरो प्रत्यक्ष सुपरिवेक्षणमा रही तयार गर्नु भएको **“श्रमिक बालबालिकाहरुको शैक्षिक स्थिति”** शीर्षकको शोधपत्र अन्तिम मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

____

डा. तीर्थ राज पराजुली

शोध निर्देशक

पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग

कीर्तिपुर,काठमाडौं

मितिः २०७०-०४-२३

7 August, 2013

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग अन्तर्गत पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विषयकी छात्रा अमृता काफ्लले उक्त पाठ्यक्रम अन्तर्गत रहेको शोधपत्र(५९८) को पाठ्यभार परिपूर्तिको लागि प्रस्तुत गर्नुभएको **"श्रमिक बालबालिकाहरुको शैक्षिक स्थिति"** शीर्षकको शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति | **हस्ताक्षर**

१) प्राध्यापक स्वयं प्रकाश ज.ब.रा ....
विभागीय प्रमुख तथा बाह्य परीक्षक
पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग

२) प्रा .कुलनरसिंह श्रेष्ठ ....
बाह्य परीक्षक

३) प्राध्यापक डा.तीर्थराज पराजुली ....
शोध निर्देशक

मिति : २०७०/०४/३०

14 August, 2013

कृतज्ञताज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभागले स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्ने उद्देश्यका लागि यो शोधपत्र तयार गर्ने अवसर र व्यवस्था मिलाइदिएकोमा सर्वप्रथम म उक्त विभागप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

यो शोधपत्र तयार गर्ने कार्यको शोध निर्देशकको भूमिकामा रही मलाई प्रारम्भिक चरणदेखी अन्तिम चरणसम्म निरन्तर सुझाव, सल्लाह र मार्गनिर्देशन गरिदिनु हुने सोही विभागका आदरणीय गुरु डा. तीर्थ राज पराजुली ज्यू प्रति म विशेष सम्मान तथा आभार व्यक्त गर्न चाहान्छु ।

शोधपत्र लेखनका विविध पक्षहरुमा पटक-पटक सुझाव र हौसला प्रदान गरी प्रतिवेदनलाइ साकार पार्न सहयोग गरिदिनु हुने पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्न विभागका विभागीय प्रमुख आदरणीय गुरु प्राध्यापक स्वयं प्रकाश ज.व.रा ज्यू तथा सोही विभागका अन्य श्रद्धेय गुरुज्यूहरु किरणराम रञ्जितकार, शिवराज वढु, विश्ववाला थापा, यशोधरा पन्तज्यू प्रति म हार्दिक कृतज्ञता अर्पण गर्दछु ।

प्रतिवेदन तयार गर्नकालागी झर्को नमानी विभिन्न तथ्यांक र सूचनाहरु उपलब्ध गराइदिनुहुने, प्रश्नावली भरिदिनुहुने श्री नन्दी रात्री मा.वि. की प्रध्यानाध्यापक, शिक्षकहरु, तथा सम्पुर्ण विद्यार्थीहरु र बालश्रमिकका संरक्षकलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । प्रतिवेदन लेखनको क्रममा सहयोग गर्ने साथीहरु सीता, कल्पना, प्रमिला, विनिता र मेघनाथ प्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

अन्तमा यस प्रतिवेदन लेखनमा हर तरहले सहयोग गरी कम्प्युटर टाइपिङ्ग कार्यमा सहयोग गर्ने दुर्क कम्प्युटर सिस्टम, कीर्तिपुर, नयाँबजारका दुर्कमान महर्जनप्रति विशेष आभार एवं शोधपत्र लेखनका लागी प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष सहयोग गर्ने सम्पूर्ण मित्रहरुपति हार्दिक कृतज्ञता समपर्ण गर्न चाहान्छु ।

२०७०/०४/२३ **अमृता काफ्ले**

शोधसार

"बाल श्रमिकको शैक्षिक स्थिति" शीर्षकको यो अध्ययन काठमाण्डौ जिल्ला अन्तर्गत काठमाण्डौ महा नगरपालिकाको नक्सालमा अवस्थित प्रायजसो श्रमिक विधार्थीले अध्ययन गर्ने श्री नन्दी रात्री मा.वि.लाई उद्देश्य मुलक नमुना छनौट विधी अन्तर्गत छनौट गरीएको थियो । यस अध्ययनको उद्देश्यहरु श्रमिक बालबालिकाको विद्यालय सहभागिताको स्थिति पत्ता लगाउनु, श्रमिक बालबालिकाको शैक्षिक उपलब्धी पहिचान गर्नु र श्रमिक बालबालिकाको शैक्षिक समस्या पत्ता लगाउनु रहेको थियो । यस अध्ययनमा गुणात्मक र परिमाणात्मक गरी मिश्रित विधीको प्रयोग गरिएको थियो । अध्ययनमा श्रमिक विद्यार्थीहरुले पढ्ने श्री नन्दी रात्री मा.विका २०२ जना विद्यार्थी, कक्षा ६ देखी १० सम्मका कक्षा शिक्षक, विद्यालयका प्रधानध्यापक तथा ५ जना बाल श्रमिकका अभिभावक लाइ नमुनाको रुपमा छनोट गरी प्रश्नावली भरीएको थियो । अध्ययन साधनहरु, विद्यालय सर्वेक्षण फारम, शिक्षक,प्र.अ र विद्यार्थीलाइ छुट्टाछुट्टै प्रश्नावली प्रयोग गरिएको थियो भने । अभिभावक लाइ अन्तर्वार्ता प्रश्नावली भरीएको थियो ।

विद्यालय गएका २०२ जना विद्यार्थीहरु मध्ये हाल ९६ जना श्रमिक विद्यार्थीहरु रहेको देखिन्छ । अध्ययन गर्दा समग्र छात्र १५० र छात्रा ५२ जना रहेकोमा छात्रा संख्या ५२ मध्ये ४२ जना श्रमिक छात्रा हुनाले छोरीहरु श्रमको क्षेत्रमा बढि काम गरेको देखिन्छ जसबाट अझैपनि लैङ्गिक विविधता छ भन्न सकिन्छ । समग्रमा २०२ जना विद्यार्थी मध्ये जम्मा २५ जना विद्यार्थीले कक्षा दोहोऱ्याएकोमा ति मध्ये श्रमिक विद्यार्थीहरु २० जना भएको देखिन्छ । यसको विश्लेषणबाट के भन्न सकिन्छ भने ८० प्रतिशत कक्षा दोहोऱ्याउने विद्यार्थीहरु श्रमिक छन् । यसको कारण उनिहरुको कार्य ब्यस्तता,मजदुरी,पढ्ने समयको अभाव,आर्थीक विषमता जस्ता कारणहरुले कक्षा दोहोऱ्याउने श्रमिक विद्यार्थीहरुको बाध्यता देखिन्छ । श्रमिक विद्यार्थीहरु विद्यालयमा भर्ना हुनै आउँदैनन् आएता पनि पढाइ पुरै नगरी विचैमा कक्षा बाट भाग्ने,विद्यालय छाड्ने गर्दछन् भन्ने हाम्रो मानसिकता छ तर अध्ययनबाट अधिकांश श्रमिक विद्यार्थीहरु ९० प्रतिशत भन्दा बढि दिन सम्म विद्यालयमा उपस्थित रहेको पाइन्छ । समग्रमा भन्नुपर्दा श्रमिक विद्यार्थीहरु कामको व्यस्तताको बाबजुद पनि समय मिलाएर फुर्सदको समयमा विद्यालय आउन, पढ्नमा मन दिएको पाइन्छ । शिक्षा ऐन नियमावलि अनुसार विद्यार्थीहरु विद्यालयमा भर्ना भइसकेपछि ७५ प्रतिशत दिनसम्म अनिवार्य विद्यालयमा हाजिरी भएको हुनुपर्ने कुरा उल्लेख छ । तर ऐनमा उल्लेख भएअनुरुप अझै पनि विद्यलयमा भर्ना भएका १४.५८ प्रतिशत बालबालिकाहरु अझै पनि नियमित विद्यालय आउन नसकेको देखिन्छ । बाकि श्रमिक विद्यार्थीहरुलाइ पनि विद्यालयले विभिन्न सुविधाहरु दिएर,घरदैलो कार्यक्रम गरेर अभिभावक तथा विद्यार्थीहरु लाइ जनचेतना हौसला तथा प्रेरणा प्रदान गरेर पुरा दिन विद्यालयमा उपस्थिति गराउन सकेमा राम्रो हुन्छ । श्रमिक विद्यार्थीहरु कामको क्षेत्रमा जसरी शारिरिक, मानसिक रुपमा सक्रिय भई लागिरहेका हुन्छन् त्यस्तै व्यस्तताको बावजुद पनि फुर्सदको समयमा पढ्न पाएको कारण उनीहरुको पढाइप्रति शारिरिक तथा मानसिक रुपमा जगरुक रहेको र अतिरिक्त क्रियाकलापमा तथा कक्षा क्रियाकलापमा पुर्ण रुपमा सक्रिय रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी अन्य

विद्यार्थीको तुलनामा श्रमिक विद्यार्थीको उपलब्धि मध्यम खालको देखिन्छ । "समय हुँदा पढ्ने र समय भएर पढ्ने" विद्यार्थीको उपलब्धि फरक नै हुन्छ ।

श्रमिक बालबालिकाले विद्यालय छाड्ने, विद्यालय नजाने, शैक्षिक उपलब्धिस्तर नराम्रो हुने कारण र समग्र शैक्षिक समस्याहरुमा बालबालिकाहरु बारम्बार अनुत्तीर्ण हुनु, पढ्नका लागि उपयुक्त शैक्षिक वातावरणको कमी, घरको कामका बढी समय दिनुपर्ने, विद्यालयमा नियमित रुपमा पढाइ नहुनु, आर्थिक अवस्था कमजोर हुनु, अभिभावकमा चेतनाको कमी हुनु, अर्थोपार्जन उन्मुख शिक्षा नहुनु, उद्योग, कलकारखाना, घरायसी कामदारको रुपमा श्रम गर्न बाध्य हुनु, आमा बाबालाइ काममा सघाउनुपर्ने, घरमा भाइ बहिनीको रेखदेख गर्नुपर्ने, ड्रेस, झोला, किताव कापी किन्नको लागी पैसाको अभाव हुनु, पूर्ण छात्रवृत्ति नपाउनु, विद्यालयमा विशेष संरक्षण नहुनु जस्ता समस्याहरु छन् ।

यसरी श्रमिक बालबालिकाको विद्यालय सहभागिता, उपलब्धि बढाउन र शैक्षिक समस्या समाधान गर्न जनचेतना फैलाउने, आर्थिक सहयोग, पूर्ण छात्रवृत्ति, श्रम गर्न बाट मुक्त गर्नुपर्ने, अर्थोपार्जनका सीप सिकाउने, विद्यालयमा विशेष संरक्षण गर्नुपर्ने र श्रमिक बालबालिकालाइ उपयुक्त शैक्षिक वातावरण मिलाउनुपर्ने देखिन्छ ।

विषय सूची

सिफारिस-पत्र		**i**
स्वीकृति पत्र		**ii**
कृतज्ञताज्ञापन		**iii**
शोधसार		**iv**
विषय सूची		**vi**
तालिका सूची		**viii**
सङ्क्षेपीकृत सूची		**ix**
परिच्छेद - एकः परिचय		**१-८**
१.१	अध्ययनको पृष्ठभूमी	१
१.२	समस्याको कथन	५
१.३	अध्ययनको औचित्य	५
१.४	अध्ययनको उद्देश्यहरु	६
१.५	अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु	७
१.६	अध्ययनको सीमाङ्कन	७
१.७	अनुसन्धानमा प्रयोग भएका सम्वन्धित शब्दावलीको परिभाषा	८
परिच्छेद - दुईः पूर्व साहित्यको समिक्षा		**९-१४**
२.१	अनुसन्धान प्रतिवेदनहरुको पुनरावलोकन	९
२.२	सम्वन्धित पुस्तकहरुको पुनरावलोकन	१०
२.३	अवधारणात्मक ढाँचा	१४
परिच्छेद - तीनः अध्ययन विधि		**१५-१९**
३.१	अध्ययनको ढाँचा	१५
३.२	अध्ययन क्षेत्र र नमूना छनौट	१६
	३.२.१ विद्यालय छनौट	१६
	३.२.२ प्रधानाध्यापक र शिक्षक छनौट	१६
	३.२.३ विद्यार्थी छनौट	१६
	३.२.४ अभिभावकको छनौट	१७
३.३	अध्ययन साधनहरुको निर्माण	१७

३.३.१ विद्यार्थी विवरण फाराम १७
३.३.२ प्र.अ. तथा शिक्षकका लागि अर्न्तवार्ता प्रश्नावली १७
३.३.३ अभिभावकहरुका लागि अर्न्तवार्ता निर्देशिका १८
३.३.४ विद्यार्थीका लागि प्रश्नावली फारम १८
३.४ साधनको वैधता निर्धारण १८
३.५ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया १८

परिच्छेद - चारः तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या २०-३९

४.१ श्रमिक बालबालिकाहरुको विद्यालय सहभागिताको स्थिति २०
४.१.१ बालबालिकाहरुको भर्ना विवरण २१
४.१.२ विद्यार्थीको कक्षागत उपस्थितिको अवस्था २२
४.१.३ विद्यार्थीहरुको कक्षा छाड्ने तथा दोहोऱ्याउने अवस्था २३
४.१.४ श्रमिक विद्यार्थीको कक्षा सहभागिताको अवस्था २५
४.१.५ विद्यार्थी नियमितता, कक्षा सक्रियता तथा अतिरिक्त क्रियाकलापको अवस्था २६
४.१.६ श्रमिक विद्यार्थीको बीचैमा विद्यालय छाड्ने र नजाने कारण २७
४.१.७ श्रमिक विद्यार्थीहरुको काम तथा पढ्ने समय अवस्था २८
४.२ विद्यार्थीहरुको शैक्षिक उपलब्धिको अवस्था ३०
४.२.१ श्रमिक विद्यार्थी उपलब्धि स्तरबारे सरोकारवालाको धारणा ३३
४.२.२ श्रमिक विद्यार्थीहरुको शैक्षिक उपलब्धिस्तर नराम्रो हुने कारणहरु ३३
४.२.३ श्रमिक विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धिस्तर राम्रो बनाउने तरिकाहरु ३४
४.२.४ श्रमिक विद्यार्थीहरुको विद्यालयमा पहुँच बढाउने उपायहरु ३५
४.३ श्रमिक बालबालिकाको शैक्षिक समस्या ३६
४.४ सरोकारवालाहरुबाट प्राप्त धारणा ३८

परिच्छेद पाँचः प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझावहरु ४१-४५

५.१ प्राप्ति ४१
५.२ निष्कर्ष ४४
५.३ सुझावहरु ४५

सन्दर्भग्रन्थ सूची

अनुसूची

तालिका सूची

पेज नं.

तालिका नं. ४.१ : तहअनुसार विद्यार्थीको भर्ना स्थिति २१

तालिका नं. ४.२ : श्रमि विद्यार्थीको विद्यालय उपस्थितिको अवस्था २२

तालिका नं. ४.३ : श्रमिक बालबालिकाहरुको उपस्थिति सन्तोषजनक भए नभएको बारे शिक्षकहरुको प्रतिक्रिया २३

तालिका नं. ४.४ : तहगत आधारमा विद्यार्थीको कक्षा छाड्ने र दोहोऱ्याउने अवस्था २४

तालिका नं. ४.५ : श्रमिक विद्यार्थीको कक्षा दोहोऱ्याउने अवस्था २५

तालिका नं. ४.६ : श्रमिक विद्यार्थीहरुले गृहकार्य गरे नगरेको अवस्था २६

तालिका नं. ४.७ : कक्षा क्रियाकलापमा विद्यार्थी सक्रियताको अवस्था बारे शिक्षकहरुले दिएको प्रतिक्रिया २६

तालिका नं. ४.८ : विद्यार्थीको अतिरिक्त क्रियाकलापमा भाग लिए नलिएको विवरण २७

तालिका नं. ४.९ : विद्यालय छाड्ने नजाने कारणहरुबारे सरोकारवालाहरुको प्रतिक्रिया २७

तालिका नं. ४.१० : श्रमिक विद्यार्थीहरुको काम गर्ने घण्टाको विवरण २८

तालिका नं. ४.११ : श्रमिक विद्यार्थीहरुले घरमा अध्ययन गर्ने समय विवरण २९

तालिका नं. ४.१२ : विद्यार्थीहरुको उत्तीर्ण स्थिति २०७० ३१

तालिका नं. ४.१३ : श्रमिक विद्यार्थीको उत्तीर्ण संख्या (२०७०) ३२

तालिका नं. ४.१४ : विद्यार्थी उपलब्धि सन्तोषजनक भए नभएको बारे शिक्षकहरुको प्रतिक्रिया ३३

तालिका नं. ४.१५ : श्रमिक विद्यार्थीहरुको उपलब्धिस्तर नराम्रो हुनका कारणहरु बारे शिक्षकहरुको प्रतिक्रिया ३३

तालिका नं. ४.१६ : श्रमिक बालबालिकाको शैक्षिक उपलब्धिस्तर राम्रो बनाउने तरिकाहरुबारे शिक्षकहरुको प्रतिक्रिया ३४

तालिका नं. ४.१७ : श्रमिक बालबालिकाको विद्यालयमा शैक्षिक सहभागिता बढाउन अपनाउने उपायहरुबारे सरोकारवालाहरुको प्रतिक्रिया ३५

तालिका नं. ४.१८ : श्रमिक बालबालिकाको शैक्षिक समस्या तथा अवरोधहरु बारे सरोकारवालाहरुले दिएको प्रतिक्रिया ३७

सङ्क्षेपीकृत सूची

म.न.पा. :- महानगरपालिका

प्र.अ. :- प्रधानाध्यापक

प्रा.वि. :- प्राथमिक विद्यालय

नि.मा.वि. :- निम्न माध्यमिक विद्यालय

मा.वि. :- माध्यमिक विद्यालय

CRC . :- The Convention on the Rights of the Child

EFA . :- Education for all

ILO :- International Labour Organization

MGD :-Millennium Development Goals